

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 338.1:67(497.4Domžale)"1850/1952"

Prejeto: 2. 7. 2008

Miroslav Stiplovšek

dr. zgodovinskih znanosti, red. prof. v pok., zasl. prof. Univerze v Ljubljani, Vodopivčeva 8, SI-1230 Domžale

Razglasitev Domžal za trg (1925) in mesto (1952), priznanje za velik gospodarski napredek od sredine 19. stoletja

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava nagli vzpon Domžal od sredine 19. stoletja do njihove razglasitve za mesto leta 1952, ki je bil pogojen zlasti z velikim razmahom industrije, obrti in trgovine. V desetletjih pred prvo svetovno vojno so Domžale postale središče slamninarske industrije v Habsburški monarhiji, z izdelki poznane tudi v številnih evropskih državah in celo v ZDA. V obdobju med vojnama so vzporedno z njenim propadanjem zlasti zaradi ugodnega prometnega položaja, obilice usposobljene delovne sile in vodnih energetske virov nastale na domžalskem območju številne tovarne drugih industrijskih panog, povečalo pa se je tudi število obrtnih in trgovskih obratov. Gospodarski napredek je vplival na velike socialne spremembe ter tudi na uspešen razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti. Domžale so postale središče za širšo okolico, priznanje za njihovo pomembno vlogo pa je bila razglasitev za trg leta 1925 in po drugi svetovni vojni za mestno občino.

KLJUČNE BESEDE

Domžale, slamninarska industrija, trg, nove industrijske panoge, obrt, trgovina, mestna občina

ABSTRACT

PROCLAMATION OF BOROUGH OF DOMŽALE (1925), AND TOWN (1952), RECOGNITION FOR SUBSTANTIAL ECONOMIC ADVANCEMENT FROM THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

The author deals in his contribution with the rapid ascent of Domžale from the middle of the 19th century to its proclamation of a town in 1952; the development was particularly conditioned by the vast expansion of industry, craft and trade. In the decades before World War I, Domžale became the centre of straw-hat industry in the Habsburg Monarchy, known by their products in several European states as well, and even in the U.S.A. In the period between the two wars, parallel with its decay, due to advantageous traffic situation, plenty of skilled labour force, and water energy sources, several factories of other industrial branches emerged in the region of Domžale; the number of industrial and trade plants also increased. Economic development influenced on significant social changes and on the successful development of educational-cultural activities. Domžale became the centre for the broader vicinity; recognition for its significant role was the proclamation into a borough in 1925 and after World War II into municipality.

KEY WORDS

Domžale, straw-hat industry, borough, new industrial branches, craft, trade, municipality

Z začetkom industrializacije slamnkarstva v šestdesetih letih 19. stoletja, ki se je kot domača obrt razvilo že v stoletju pred tem, se je začelo novo obdobje v domžalski zgodovini. V naslednjih desetletjih so Domžale, "ki se poprej niso odlikovale", doživele tolikšen gospodarski napredek ter z njim povezane socialne spremembe in prosvetno-kulturni razvoj kot le redki kraji na Slovenskem. Časnik Slovenski narod je ob razglasitvi Domžal za trg leta 1925 poudaril, da "so lahko vzor stoterim slovenskim občinam" glede premostitve gospodarske krize zaradi usihanja dohodkov od kmetijstva z novim zaslužkom od "male in srednje industrije, vzornega obrtništva, spretno trgovine".¹ Rast teh gospodarskih panog se je v času do druge svetovne vojne in po njej še okrepila. V geografskem opisu slovenskih pokrajin iz leta 1959 je Anton Melik ugotovil, da so v ravnini ob Kamniški Bistrici zlasti zaradi ugodnih prometnih zvez in tradicije slamnkarstva industrije Domžale na svoje območje privabile tudi podjetja številnih drugih panog in so tako postale "glavni kraj v področju moderne industrializacije". To se kaže tudi v rasti prebivalstva, ki se je od leta 1869 do leta 1931 povečalo za 74%, do leta 1953 pa celo za 166% na 3558 prebivalcev. Melik je svoj opis sklenil: "Spričo tolikega razmaha so bile Domžale leta 1925 povzdignjene v trg" z združitvijo yasi Zgornje Domžale, Spodnje Domžale, Stob in Študa, upravna zakonodaja pa jih je leta 1952 "upravičeno ... uvrstila med mesta".²

Razvoj slamnkarstva domače obrti in industrije do prve svetovne vojne

Domžale se kot naselje pod cerkvijo na Goričici, obdano s protiturškimi tabori, v zgodovinskih virih prvič omenjajo v začetku 13. stoletja, izkopanine kažejo na njegov začetek že v rimski dobi, najnovejša arheološka izkopavanja pa potrjujejo obstoj prazgodovinskih naselij na širšem domžalskem območju že od paleolitika dalje.³ Njihova pomembna uveljavitev je povezana šele z začetkom slamnkarstva domače obrti v prvi polovici 18. stoletja. Ta je pomenila udeležanje merkantilističnih načel tedanje avstrijske gospodarske politike o pospeševanju posameznih obrti na agrarnih območjih. S pletenjem kit in nato v vedno večjem obsegu tudi z izdelavo slamnkarstva je prišlo do sicer skromnih dodatnih zaslužkov vedno večje število prebivalcev, zlasti kajzarjev in malih posestnikov domžalskega, mengeškega, kamniškega in zasavskega območja ter Moravske doline in Črnega grabna ob dunajski cesti. Sredi 19. stoletja se je s slamnkarstvom domačo

obrtjo zlasti v zimskih mesecih na teh območjih ukvarjalo kar okoli 12.000 oseb. Od izdelave slamnkarstva za domačo uporabo in bližnje sejme se je povečala njihova proizvodnja za širši trg. Na prelomu 18. in 19. stoletja so njihovo prodajo za avstrijske dežele in Bavarsko prevzeli zlasti tirolski krošnjari iz doline Deeferegen, ki so spodbudili tudi izboljšanje pletenja kit in izdelavo kakovostnejših slamnkarstva. Njihova proizvodnja je do prvih desetletij 19. stoletja narasla na več deset tisoč, samo v Ihanu pri Domžalah letno okoli 25.000 slamnkarstva, naglo pa se je povečeval tudi dohodek od njihove prodaje, po oceni na okoli 80.000 goldinarjev letno, kar je bil precejšen prispevek k izboljšanju gmotnega položaja kmečkega prebivalstva.⁴ Širše domžalsko območje se je uveljavilo kot središče slamnkarstva domače obrti v Avstriji.

Sredi 19. stoletja je začelo naraščati število slovenskih slamnkarstvenih obrtnikov, kar je pospešilo zlasti liberalistični zakon iz leta 1859. Nekateri med njimi so kasneje povečali število zaposlenih tudi do trideset in njihove obrti so prerasle v manjše tovarniške obrate, kot čas ustanovitve pa so v statističnih poročilih Zbornici za trgovino, obrt in industrijo navajali prelom petdesetih in šestdesetih let. V tem času so tudi Tirolci ustanovili v Domžalah tri manjše tovarniške obrate.⁵ Ti so imeli večje slamnkarstvene tovarne na Dunaju in v Benečiji, ki jo je Avstrija po porazu v vojni z Italijo leta 1866 izgubila. Posledica so bile carinske ovire pri izvozu slamnkarstva v Habsburško monarhijo. Zato sta že jeseni 1866 tirolska podjetnika Krizant Ladstätter in Jakob Oberwalder opustila svojo tovarno v beneški Marostiki ter stiskalnice, šivalne stroje in drugo opremo prepeljala v novo tovarno v Domžalah. Za izbiro lokacije zanjo je bila odločilna tradicija slamnkarstva domače obrti na domžalskem območju, ki je izdelala velike količine kit kot polizdelkov za tovarniško proizvodnjo slamnkarstva, v njej pa se je usposobila tudi delovna sila. Že leta 1870 sta se družabnika ločila in Jakob Oberwalder je zgradil svojo tovarno. Sledili pa so mu še drugi tirolski podjetniki z izgradnjo novih tovarniških objektov v Domžalah. Do začetka osemdesetih let je začelo obratovati pet velikih tirolskih slamnkarstvenih tovarn podjetij Peter Ladstätter in sinovi, J. Oberwalder, Bratje Kurzthaler, Mellitzer-Kleinlercher in Bratje Oberwalder. V Domžalah so ustanovili tri manjše tovarne tudi Sudetski Nemci, ki pa niso mogli dol-

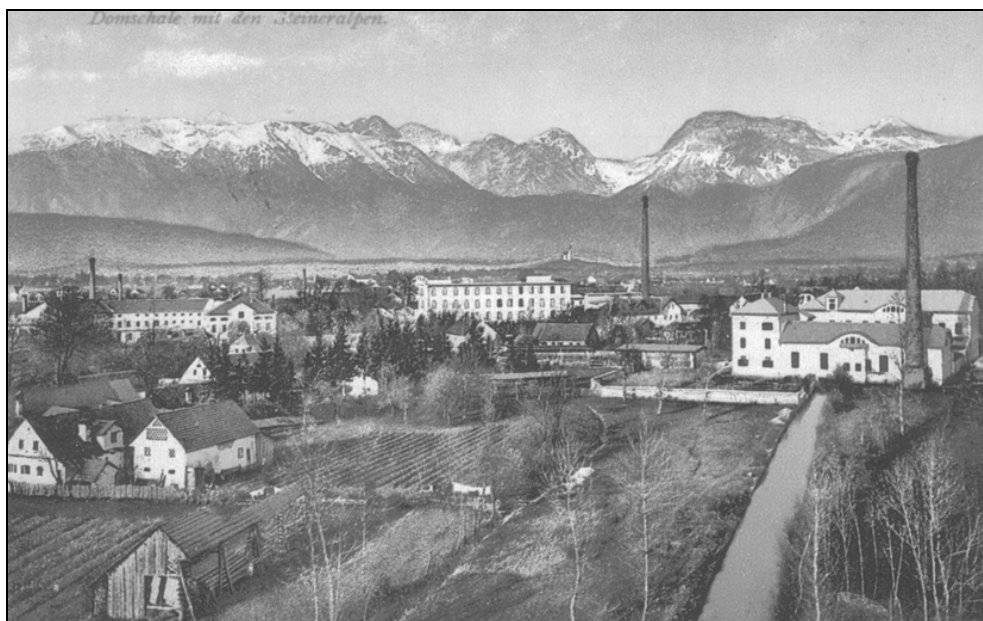
¹ Slovenski narod, št. 179, 9. 8. 1925.

² Anton Melik, Posavska Slovenija, str. 140–142.

³ Marolt, Domžale s širšo okolico v antični dobi, str. 359–372.

⁴ Bernik, Zgodovina fare Domžale 1, str. 221–223; Valenčič, O slamnkarstveni domači obrti, str. 165–175; Bogataj, Domače obrti, str. 169–171.

⁵ ARS, AS 448, fasc. 311/3, vprašalne pole za leto 1919; osebna zbirka Toneta Ravnikarja iz družine največjega slovenskega slamnkarstvenega tovarnarja Matije Ravnikarja; Bernik, Zgodovina fare Domžale 1, str. 224–226; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnkarstva, str. 104; Stražar, Domžale, str. 474–479.

Domžale s slamnikarskimi tovarnami na prehodu iz 19. v 20. stoletje.

go zdržati konkurence tirolskih podjetnikov in so jim jih morali prodati. Iz Domžal pa sta leta 1870 podjetnika Stemberger in Mellitzer prenesla tovarniško proizvodnjo v novo tovarno v bližnji Mengeš, kjer je bila prav tako dobro razvita slamnikarska domača obrt.⁶

Razmah slamnikarske industrije naj ilustriramo le z nekaj podatki. Do leta 1875 se je proizvodnja slamnika v domači obrti in pri slovenskih obrtnikih povzpela na 800.000 slamnika letno, v tirolskih podjetjih pa so jih izdelali približno polovico manj. Toda tirolski tovarnarji so od slovenskih proizvajalcev začeli odkupovati slavnike za končno obdelavo in prevzeli tudi njihovo prodajo na evropskem tržišču. Velik dobiček so ustvarjali tudi s podcenjenim nakupom kit in skromnim plačilom svojega tovarniškega delavstva. Tako so si pridobili kapital za modernizacijo proizvodnje slamnika, ki so jo v vedno večji meri osredotočili v svojih tovarnah. Evropsko tržišče so obvladali tudi z ustanovitvijo 12 podružnic, proizvodnjo in prodajo slamnika pa so prenesli tudi v ZDA. Vanje so pošiljali delavke in delavce iz svojih domžalskih tovarn.⁷ Hkrati so povečali število zaposlenih v slamnikarskih tovarnah od 400 v letu 1880 na okoli 1.000 v začetku 20. stoletja.⁸ Do tedaj je število tovarniških in večjih obrtnih obratov v Domžalah in Mengšu naraslo na

25.⁹ Na drugi strani pa se je zlasti zaradi skromnih dohodkov število pletilcev kit prepolovilo na okoli 6.000.¹⁰ V Domžalah je za izboljšanje njihovega gmotnega položaja poskrbelo Kitarsko društvo, ustanovljeno leta 1908, ki je prevzelo nabavo surovin in prodajo kit za okoli 700 članov, medtem ko so tirolski podjetniki za izdelavo boljših slamnika uvažali kite tudi iz Japonske in Kitajske.¹¹ Ob velikem razmahu slamnikarske industrije pred prvo svetovno vojno moramo poudariti, da slovenski slamnikarski obrtniki in manjši tovarnarji zaradi skromnih dohodkov tako glede modernizacije proizvodnje kot tudi njenega obsega niso mogli slediti velikim tirolskim podjetnikom.

Velike spremembe v razvoju Domžal v novih gospodarskih razmerah

Nagel proces industrializacije hkrati s krepitvijo nemškega kapitala je pomembno vplival na socialno-politično in prosvetno-kulturno podobo Domžal. Leta 1856 je v Domžalah živelo 905 prebivalcev,¹² do leta 1910 pa se je njihovo število več kot podvojilo na 1960 prebivalcev.¹³ Ker so tirolski podjetniki v svojih tovarnah na vodstvene položaje nameščali le svoje rojake, se je v kamniški okraj oziroma v Domžale do tedaj preselilo 276 oseb z domovinsko pravico na Tirolskem.¹⁴ Na drugi stra-

⁶ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 227–231; Stražar, *Domžale*, str. 479–489; Stražar, *Mengeš*, str. 566–572.

⁷ Kobe-Arzenšek, *Iz preteklosti slamnikarstva*, str. 106–107; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 231–232; Stiplovšek, *Krščanskosocialne strokovne organizacije*, str. 138–139.

⁸ Valenčič, *Prebivalstvo kamniškega področja*, str. 65; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 24.

⁹ *Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije*, str. 14–15.

¹⁰ Jovan, *Domači obrti*, str. 543.

¹¹ ZAL, LJU 88, zadržni register; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, 213–216.

¹² *Domžalec*, št. 1, 23. 7. 1925.

¹³ *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 73.

¹⁴ Valenčič, *Prebivalstvo kamniškega področja*, str. 65.

ni pa se je iz Domžal izselilo v ZDA okoli 200 oseb, predvsem delavcev in delavk, ki so se zaposlili v tamkajšnjih slamninarskih tovarnah.¹⁵ Hkrati s temi velikimi demografskimi spremembami se je podvojilo tudi število zgradb v Domžalah, njihov zunanji videz pa se je posebej spremenil z izgradnjo velikih tovarniških poslopij.

Posledica industrializacije je bilo tudi zaostrovanje socialnih in nacionalnih odnosov v Domžalah. Delo v slamninarskih tovarnah je bilo sezonsko, trajalo je od septembra do maja naslednjega leta. Delavke in delavci so si morali zato v poletnih mesecih dodatno zaposliti pri kmečkih delih, slamninkarji tudi v gradbeništvu. Tirolski podjetniki so jim dajali "beraške plače",¹⁶ pa še te so jim v celoti izplačali ob koncu sezone, delovni čas so jim podaljšali tudi na 12 ur, protizakonito pa so zaposlovali mladoletno delovno silo. Tirolski predelavci so dobili celo tri do petkrat višje plače kot strokovno bolj usposobljeni slovenski delavci. Te je poleg krivičnega vrednotenja njihovega dela hudo prizadelo tudi ponižujoče ravnanje Tirolcev z njimi.¹⁷

Veliki tirolski podjetniki so imeli glede na gospodarsko moč oziroma davčni cenzus po takratni občinski zakonodaji status virilistov. V domžalskem občinskem odboru je bilo do leta 1911 kar pet nevoljenih članov iz njihovih vrst in pomembno so vplivali na njegovo delo. Od leta 1880 je po prizadevanjih Schulvereina v Domžalah delovala privatna nemška osnovna šola. Tirolci so si pridobili tudi pravico do občasnih nemških cerkvenih obredov. Organizirani so bili v Društvu Andreas Hofer, ki je 1. junija 1905 z razvitjem prapora svojim rojakom iz Ljubljane, Celja in od drugod želelo manifestirati moč nemštva v Domžalah. To namero pa so narodno ozaveščeni prebivalci domžalskega in kamniškega območja z odločnim in množičnim nastopom preprečili. Prišlo je do velikega slovensko-nemškega spopada, zaostrenega s streljanjem orožnikov. V njem so sodelovali tudi slamninarski delavci in posameznike so podjetniki kaznovali z odpustom.¹⁸ "Izgredi v Domžalah" so bili pomembni v tedanjih protigermanizacijskih bojih na Slovenskem in o njih je obširno pisalo osrednje časopisje, odmevali so tudi v dunajskem državnem zboru, *Slovenec* pa je članek sklenil s poudarkom, da "je treba narodnogospodarskega dela za utrjevanje slovenskih Domžal".¹⁹ V tem pogledu je bila poleg

slovenskih lastnikov slamninarskih delavnic pomembna vloga vedno večjega števila domačih obrtnikov in trgovcev ter okrepljeno delovanje slovenskih društev v Domžalah.

Duhovnik na Goričici je leta 1897 ustanovil Krščansko delavsko podporno društvo v Domžalah, ki je dajalo svojim članom, delavcem in obrtnikom, bolniške podpore. Leta 1904 je novi beneficiat Franc Bernik društvo preosnoval v Katoliško izobraževalno in podporno društvo s poglobitveno nalogo, da skrbi za zmanjšanje delavske revščine na zakonit način ter pospešuje izobraževanje delavcev in delavk, ki so lahko postale njegove članice. Toda društvo je polno zaživelo šele septembra 1907, ko je bil v njegovem okviru ustanovljen Strokovni odsek slamninarskega delavstva v Domžalah z okoli 370 člani. Že nekaj dni po ustanovitvi prve strokovne-sindikalne organizacije slamninarskega delavstva je prišlo do stavk v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni, ki sta se končali z delnim zvišanjem mezd. Strokovni odsek pa se je nato omejeval le na posredovanja v korist slamninarskega delavstva,²⁰ ker Bernik ni želel še naprej zaostrovati odnosov s tirolskimi podjetniki. To so izkoristili in z nekaj protidelavskimi ukrepi "iztrebili domala vso organizacijsko energijo slovenskih slamninkarjev v Domžalah".²¹ Ti nacionalni in socialni spopadi so povzročili med Slovenci in Tirolci napete odnose, ki se nato niso umirili.

V prizadevanjih za okrepitev slovenske narodne zavesti je opravilo pomembno delo prvo kulturno društvo Domžalska godba, ki je začela delovati leta 1884 kot protiutež manjši godbi Tirolcev.²² Iz narodnoobrambnih razlogov je bilo kmalu po omejenih izgredih leta 1905 v Domžalah ustanovljeno tudi liberalno telovadno društvo Sokol.²³ Za uspešno izvajanje svoje dejavnosti je Katoliško izobraževalno in podporno društvo s telovadnim odsekom Orel leta 1910 zgradilo Društveni dom, naslednje leto pa mu je sledilo še odprtje Sokolskega doma. Tudi najstarejše domžalsko društvo, Prosto-voljno gasilsko društvo iz leta 1880, je leta 1911 odprlo svoj dom. Uspešno pa je od leta 1906 delovalo tudi takšno društvo v Stobu.²⁴ Bogato kulturno, izobraževalno, telovadno in humanitarno de-

¹⁵ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 245; vlogo domžalskih izseljencev v ZDA je opisal Ignac Mušič v članku Slamninarska obrt in slovenski slamninkarji v glasilu ameriških Slovencev *Glas naroda*, št. 34, 13. 6. do št. 43, 22. 8. 1963. Gl. tudi Arnez, *Slovenci v New Yorku*, str. 93–105.

¹⁶ *Kamničan*, 10. 6. 1905, priloga *Našemu listu* št. 23.

¹⁷ Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 139.

¹⁸ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 166 in 232–235; Stiplovšek, *Razglasitev Domžal za trg*, str. 18–19.

¹⁹ *Slovenec*, št. 126, 2. 6. 1905.

²⁰ ARS, AS 68, društvena pravila; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 235–243; *Slovenec*, št. 225, 30. 9. in št. 226, 1. 10. 1907; *Kamničan*, 5. 10. 1907, priloga *Našemu listu*, št. 47; Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 140; Majda Žontar, Kulturna društva na domžalskem območju, str. 394–395.

²¹ *Glas naroda*, št. 35, 13. 6. 1963.

²² Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 202–203; *Domžalec*, št. 1, 1. 8. 1934; *100 let godbe na pihala Domžale*; Stražar, *Domžale*, str. 349–358.

²³ Bernik, *Zgodovina fare Domžale*, str. 206–207; M. Žontar, Kulturna društva na domžalskem območju, str. 397–401; Matjaž Brojan, *Domžalska stoletna športna sled*, str. 11–45.

²⁴ ARS, AS 68, društvena pravila; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 203–206; Stražar, *Domžale*, str. 267–270.

lo je pomembno zaznamovalo življenje v Domžalah in prispevalo k njihovi širši prepoznavnosti, kajti o pomembnih prireditvah so pisali tudi osrednji slovenski časniki. Po prizadevanjih župnika Bernika pa so Domžale dobile tudi tri pomembne združne organizacije. Leta 1898 je kot prva denarna ustanova v kraju začela delovati Hranilnica in posojilnica, leta 1910 Strojna zadruga, ki je bila koristna zlasti za napredek kmetijstva in elektrifikacijo, dve leti pred tem pa je začelo delovati že omenjeno Kitarsko društvo.²⁵

Leta 1880 je v Domžalah začela delovati pošta,²⁶ dve leti kasneje je bila ustanovljena tudi orožniška postaja, 1899 pa je bil nastavljen v Domžalah tudi davčni uslužbenec.²⁷ Leta 1911 je deželni odbor Kranjske ustanovil zdravstveno okrožje Domžale s stalnim zdravnikom za opravljanje terenske zdravstvene službe v še sedmih sosednjih občinah.²⁸ Ta pomembna pridobitev javne ustanove širšega pomena je bil rezultat velikih prizadevanj domžalskega občinskega odbora, ki je posebno pozornost posvetil tudi izboljšanju osnovnega šolstva. V Domžalah je prva redna ljudska šola začela delovati 1864, do leta 1910 je prerasla v štirirazrednico, kar je omogočil občinski odbor tudi z izgradnjo novega šolskega poslopja leta 1888 in njegovo kasnejšo razširitvijo.²⁹ Tako je tudi šolstvo sledilo naglemu razvoju Domžal.

Krajevne oblasti pa so na pobudo beneficiata Bernika v začetku 20. stoletja uspešno sklenile dolgotrajna prizadevanja za ustanovitev fare za uveljavitev Domžal tudi na cerkvenem področju. Vse dotlej je bila na Goričici podružnica mengeške fare ob dejstvu, da so Domžale po številu prebivalstva in gospodarski moči že znatno presegle sosednji trg oziroma prafaro Mengeš. Domžalska podružnica je bila tedaj tudi največja na Kranjskem in večina sosednjih župnij ni dosegla niti polovice njenih vernikov. Za osamosvojitve so morali Domžalčani poskrbeti z izgradnjo vseh ustreznih cerkvenih objektov in zlasti zbrati veliko vsoto denarja za nakup farnih pravic, kajti mengeška fara je zahtevala visoko odkupnino za izpad velikega dohodka od domžalske podružnice. Končno so po izpolnitvi vseh teh pogojev deželne, osrednje državne in cerkvene oblasti leta 1908 dovolile ustanovitev fare Domžale,³⁰ kar je bilo prvo pomembno priznanje njihovemu velikemu napredku od sredine 19. stoletja.

Gospodarsko-socialna in prosvetno-kulturna podoba Domžal ob razglasitvi za trg leta 1925

Prva svetovna vojna in nastanek jugoslovanske države po njej sta prizadejala hud udarec dotodanjemu razcvetu slamninarske industrije v Domžalah. V vojnem času se je trg za prodajo slamnikov zelo skrčil. Zato so morali slamninarski tovarnarji in obrtniki obseg proizvodnje in število zaposlenih občutno zmanjšati, nekateri obrati pa so začasno celo prenehali izdelovati slamnike.³¹ Jugoslovanska država je s carinami otežila izvoz slamnikov in uvoz kakovostnih kit iz tujine. Težave so nastale tudi s podružnicami, ki so se morale v novo nastalih državah osamosvojiti, kar je povzročilo spore med slastniki. Tirolski podjetniki so predvžno modernizacijo tovarn izvajali tudi z visokimi krediti, ki jih ob upadu proizvodnje niso zmogli odplačevati. Deželna vlada za Slovenijo je v tirolske tovarne za upravljanje postavila sekvestre. Zaradi vseh teh ovir so tirolski podjetniki celo razmišljali o opustitvi proizvodnje slamnikov v Domžalah in njegovi premestitvi v Avstrijo. V sezoni 1918/19 je bilo v slamninarskih obratih zaposlenih manj kot 400 delavcev in delavk. Slamninarsko delavstvo, organizirano v krščanskosocialni Jugoslovanski strokovni zvezi, je z odločnimi posredovanji doseglo, da se je proizvodnja saj v omejenem obsegu nadaljevala.³² V letih 1922 in 1923 so tri največja tirolska podjetja obratovala le s četrtrinsko do petinsko zmogljivostjo ter izdelala komaj okoli 200.000 slamnikov, zaradi česar so tudi skrajšala čas in obseg zaposlitve.³³

Že vzporedno z upadanjem proizvodnje v slamninarskih tovarnah se je v Domžalah in okoliških krajih zaradi ugodnih prometnih zvez in pogojev za izrabo pogonske energije ob Kamniški Bistrici ter obilice usposobljenega delavstva začela razvijati tudi industrija drugih panog, vedno večjo gospodarsko vlogo pa sta dobivala še obrt in trgovina. Leta 1920 je začela v Domžalah obratovati tovarna kovinskih in lesnih izdelkov Bistra, ki je zaposlovala do 120 delavcev.³⁴ V prvi polovici dvajsetih let so bili na širšem domžalskem območju z začetkom obratovanja Bonačeve papirnice (1920), Kocjančičeve tovarne sanitetnega materiala in Marxove tovarne lakov na Količevem (1923) ter tovarne platnenih izdelkov v Jaršah (1923) ustvarjeni temelji papir-

²⁵ ZAL, LJU 88, združni register; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 209–216; M. Brojan, *Domžalska bančna leta*, str. 52–64.

²⁶ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 255–259.

²⁷ Prav tam, str. 349–351.

²⁸ Prav tam, str. 164–168.

²⁹ Prav tam, str. 175–216.

³⁰ Prav tam, str. 55–119; Otrin, Franc Bernik in razvoj Domžal, str. 446–448.

³¹ Stiplovšek, Propad slamninarske industrije, str. 427; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamninarstva, str. 107.

³² Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 142–145; isti, Propad slamninarske industrije, str. 427–428.

³³ ARS, AS 448, fasc. 311/3 in 7, vprašalne pole podjetij. V njih so podjetja Zbornici za trgovino, obrt in industrijo posredovala statistične podatke o lastništvu, kapitalu, številu delavcev, opremljenosti, obsegu proizvodnje, zmogljivostih, izvozu in uvozu; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamninarstva, str. 127.

³⁴ ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk.

niške, kemične in tekstilne industrije.³⁵ Ob razglasitvi Domžal za trg je sredi leta 1925 v omejenem obsegu delovalo še šest slamninarskih tovarn tirolskih podjetnikov in pet manjših tovarniških obratov slovenskih slamninarjev. Tedaj pa so se Domžale uveljavile tudi kot "sedež podjetne trgovine vseh vrst" in "kraj uglednih obrtnikov". Manjših ali večjih obrtnih in gostinskih obratov je bilo 86, različnih trgovin in prodajaln pa 35, ob dejstvu, da so se nekateri posamezniki ukvarjali z več dejavnostmi. Zlasti pomembni so bili mlini, žage, električni in vrvarna ter veliki trgovci z živino, lesom in kmetijskimi pridelki. Po obsegu obrtne in trgovinske dejavnosti so se Domžale uvrščale na visoko mesto tudi v slovenskem merilu. Na gospodarskem področju so tedaj uspešno delovale tudi vse tri predvojne zadruge.³⁶

Gospodarskemu razvoju so sledile tudi druge dejavnosti, ki so krepile širšo vlogo Domžal. Uspešen razvoj industrije, obrti in trgovine je terjal tudi strokovno vzgojo delavskega naraščaja. Leta 1921 je začela s poukom obrtno nadaljevalna šola, ki jo je v prvih štirih letih obiskovalo okoli 450 vajencev s širšega domžalskega območja. Leta 1920 je bila tudi osnovna šola razširjena v šest razrednic.³⁷ Domžale so leta 1921 postale tudi sedež oddelka finančne kontrole z delokrogom v 18 sosednjih občinah, s čemer so za zdravstvenim okrožjem pridobile še drugo pomembno medobčinsko ustanovo. Domžalska pošta s telegrafom in telefonom je leta 1925 napredovala v višji rang državnih pošt.³⁸ V prvi polovici dvajsetih let pa se je okrepila tudi kulturna, športna, narodnoobrambna in humanitarna dejavnost, ki jo je izvajalo deset društev v okviru katoliškega in liberalnega tabora, posamezna pa so bila neopredeljena.³⁹ Ob vsem tem napredku pa so Domžale spreminjale tudi svojo zunanjo podobo. Sredi 19. stoletja je bilo v Domžalah le 156 hiš, njihovo število pa je do leta 1925 naraslo na 350 stanovanjskih in tovarniških zgradb. Domžalska fara, ki je vključevala tudi sosednjo Depalo vas, pa je imela 2565 "duš".⁴⁰

Občinski odbor, izvoljen leta 1924, v katerem je bilo 10 odbornikov iz liberalne Jugoslovanske demokratske stranke in 5 odbornikov iz katoliške Slovenske ljudske stranke, dva pa sta zastopala "obratno gospodarsko skupino",⁴¹ je glede na velik napredek Domžal soglasno sklenil poslati v Beograd vlogo za

njihovo povišanje v trg. Po posredovanju ministra liberalca dr. Gregorja Žerjava⁴² je ministrstvo za notranje zadeve predlagalo kralju Aleksandru, da s svojim ukazom razglasi vas Domžale za trg. To se je zgodilo 31. marca 1925.⁴³ Tako pomembno priznanje kot središče za širše območje pa bi si Domžale zaslužile že prej, saj so po številu prebivalstva in gospodarski moči že konec 19. stoletja znatno presegle sosednja trga Mengeš in Moravče.⁴⁴ Dodamo naj še, da so v času prve Jugoslavije, naslednje leto za Domžalami, takšno povišanje v trg dobile le še Trbovlje.⁴⁵

Občinski odbor pod vodstvom župana Antona Skoka je sklenil to povišanje Domžal kot pomemben dogodek v njihovi zgodovini izrabiti za prikaz njihovih dosežkov in za spodbudo krajanom k nadaljnjim prizadevanjem za napredek trga. Zato je pripravil za 8. avgust 1925 veliko slavnostno prireditve, za promocijo Domžal pa je poskrbel tudi z izdajo nepolitičnega lista Domžalec ter z objavo člankov v vseh osrednjih časnikih. Domžalec je v petih številkah objavil številne prispevke iz domžalske zgodovine, podrobno pa je poročal o pripravah na slavnostno razglasitev Domžal za trg in o njenem poteku. Niti prej niti kasneje pa niso Domžale doživele tolikšne pozornosti tudi v *Jutru, Slovenskem narodu in Slovencu* kot avgusta 1925.

Slovesnega obhoda, cerkvenega obreda, uradne razglasitve in zabavne prireditve se je po časopisnih poročilih udeležilo okoli 10.000 obiskovalcev, poleg domačinov zlasti gostje iz Ljubljane in okoliških občin. Okrajni poglavar dr. Fran Ogrin je po branju kraljevega ukaza poudaril, da so Domžale po slamninarski in drugi industriji, ob kateri se je uspešno razvijala tudi kulturno-prosvetna dejavnost, poznane ne le v jugoslovanski državi, temveč tudi zunaj njenih meja. Njihova razglasitev za trg je priznanje velikemu napredku Domžal "zlasti na gospodarskem polju", ki naj mu "sledí v doglednem času" tudi povišanje v mesto. Slavnostni govornik zgodovinar in politik dr. Valentin Rožič je ob priznanju tirolskim podjetnikom, da so že "zdavnaj upeljano hišno obrt povzdignili v veleobrt, kar je Domžalam pridobilo svetovno ime", posebej poudaril tudi dejstvo, da so slovenski pletilci kit in slamninarski delavci ustvarili kapital, s katerim so "krepko pomagali" zidati velike slamninarske tovarne. Zato so domžalski in okoliški delavci in delavke "glavni in prvi činitelj in ustanovitelj" trga Domžale, ki je "obratno, industrijsko, trgovsko dobro razvit". Med bodočimi nalogami pa je poudaril potrebo po nadaljnjem razvoju teh panog in kmetijstva, kulture

³⁵ Stiplovšek, Propad slamninarske industrije, str. 429. V pravi so navedeni podrobni podatki o dokumentaciji domžalskih podjetij v AS 448 in ZAL 88.

³⁶ *Domžalec*, št. 1, 23. 7. 1925, Kaj so danes Domžale; prav tam, št. 2, 25. 7. 1925.

³⁷ Prav tam, št. 3, 1. 8. in št. 4, 6. 8. 1925; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 180.

³⁸ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 153–154.

³⁹ Prav tam, str. 181–222.

⁴⁰ *Domžalec*, št. 1, 23. 7. 1925, Kako Domžale napredujejo.

⁴¹ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 153–154.

⁴² *Jutro*, št. 184, 9. 8. 1925.

⁴³ *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 43, 12. 5. 1925.

⁴⁴ *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 75.

⁴⁵ Kosi, Trg, str. 327.

Slovesna razglasitev Domžal za trg 9. avgusta 1925.

in šolstva, ki mora poskrbeti za usposabljanje kvalificiranega delavstva, Domžale pa morajo dobiti tudi nove zdravstvene in socialne ustanove ter komunalne naprave. Pomembna takojšnja gospodarska posledica za Domžale pa je bila uvedba rednih tedenskih tržnih dni.⁴⁶

Na naslovnih straneh so v vseh slovenskih dnevnikih obširno poročali o teh slovesnostih, pri čemer pa se je kazala tudi njihova idejno-politična opredelitev. Liberalna lista sta poudarjala zlasti za sluge društev in posameznikov iz liberalnega tabora, Slovenec pa pomembno vlogo dejavnikov katoliškega tabora pri napredku Domžal. V številnih člankih pa so vsi poudarjali tudi vseslovenski pomen domžalskega zgleda uspešnih prizadevanj za gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj kraja, za čas pred prvo svetovno vojno pa so poudarjali tudi veliko dejavnost slovenskih društev in podjetij v boju proti utrjevanju nemštva v Domžalah.⁴⁷

Razmah novih industrijskih panog po propadu slamninarskih tovarn v tridesetih letih

V poldrugem desetletju od razglasitve za trg do nemške okupacije leta 1941 so Domžale doživele gospodarske spremembe, "kakor morda noben drug kraj v Sloveniji". Kronist župnik Bernik je to ugotovitev utemeljil z dejstvom, da je v tem obdobju

propadla "svetovno znana domžalska slamninarska veleindustrija" in tudi "cela vrsta trgovskih podjetij".⁴⁸ Neugodne tržne razmere so najprej leta 1926 prisilile v likvidacijo Kitarško društvo,⁴⁹ že naslednje leto pa so morali zaradi prezadolženosti prodati svoje tovarniške zgradbe trije slamninarski podjetniki.⁵⁰ V prvi polovici tridesetih let so nato ob hudi gospodarsko-finančni krizi doživela propad vsa velika slamninarska podjetja, predvsem zaradi nezmožnosti, da bi odplačevala posojila Kreditnemu zavodu za trgovino in obrt. Na njegovo zahtevo so morala zaradi zmanjšanja režijskih stroškov leta 1931 ustaviti obratovanje v svojih tovarnah štiri najpomembnejša tirolska podjetja in ga osredotočiti v leta 1908 zgrajeni veliki tovarni Jakoba Oberwalderja pod imenom Tovarna klobukov in slamninkov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger. Do leta 1935 so morala največja tirolska podjetja zaradi prezadolženosti izročiti tudi svoje imetje Kreditnemu zavodu, podjetje Bratje Oberwalder pa je moralo prekiniti z obratovanjem zaradi sorodstvenih sporov pri delitvi premoženja v Domžalah in na Dunaju.⁵¹ Kreditni zavod je po stečaju tirolskih podjetij kot lastnik Oberwalderjeve tovarne leta 1936 omogočil v njej začetek obratovanja podjetja Universale s kapitalom petih slovenskih družabnikov.⁵² To povsem slovensko podjetje je ob skromni proizvodnji slamninkov, le okoli 30.000, povečalo

⁴⁶ *Domžalec*, št. 5, 21. 8. 1925; Bernik, *Z nekdanje Goričice*, str. 7–14.

⁴⁷ *Jutro*, št. 184, 9. 8. in št. 185, 11. 8. 1925; *Slovenski narod*, št. 179, 9. 8. in št. 180, 11. 8. 1925; *Slovenec*, št. 178, 9. 8. in št. 179, 11. 8. 1925; *Ilustrirani Slovenec* je 16. 8. 1925 objavil tudi fotoreportažo o Domžalah.

⁴⁸ Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 23.

⁴⁹ Prav tam, str. 232.

⁵⁰ Prav tam, str. 29.

⁵¹ Prav tam, str. 23–28; Kobe-Arzenšek, *Iz preteklosti slamninarskega*, str. 116–118.

⁵² ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk.

izdelavo klobukov in konec tridesetih let zaposlovalo skozi vse leto nad 130 delavk in delavcev. Tradicijo slamninarske industrije sta poleg Univerzala nadaljevala v manjših tovarniških objektih še Matija Ravnikar in Alojz Škrabar. Konec tridesetih let se je s slamninarstvom ukvarjalo še šest obrtnikov, med njimi štirje Tirolci. Večina tirolskih podjetnikov in uslužbencev pa se je po propadu slamninarske industrije preselila v Avstrijo.⁵³

Brezposelni slamninarski delavci in delavke so se lahko zaposlili v številnih podjetjih drugih industrijskih panog, ki so zlasti po koncu gospodarske krize naglo povečevala proizvodnjo in število zaposlenih. V opušenih slamninarskih tovarnah se je razvila usnjarsko-galanterijska industrija. Leta 1938 je banatski Nemec Franc Zorn po nakupu Ladstätterjeve tovarne začel v njej izdelovati različne usnjene izdelke. V največjem obratu usnjarsko-galanterijske stroke v Jugoslaviji je število zaposlenih kmalu naraslo na okoli sto. V nekdanji slamninarski tovarni Mellitzer-Kleinlercher sta brata Tone in Vinko Okršlar konec tridesetih let pri proizvodnji usnjarsko-galanterijskih izdelkih zaposlila do 50 delavcev in delavk. V nekdanji Ladstätterjevi elektrarni pa je začela leta 1935 obratovati Pollakova usnjarna z do trideset zaposlenimi.⁵⁴ V Domžalah je s preusmeritvijo kovinsko-lesnega podjetja Bistra leta 1926 v proizvodnjo barv, škroba in dekstrina nastala pomembna kemična tovarna. Franjo Medić je dozidal nove objekte in moderniziral proizvodnjo v okviru podjetja Medić-Zankl, leta 1937 pa je z družabnikom ustanovil še podjetje Škrob-dekstrin. V obeh tovarnah je bilo konec tridesetih let zaposlenih okoli 65 delavcev, s svojimi izdelki pa sta se pomembno uveljavili na jugoslovanskem tržišču.⁵⁵ Domžale so se do konca tridesetih let s 109 različnimi obrtni, 22 gostinskimi lokali ter 49 trgovinami in manjšimi prodajalnami,⁵⁶ še utrdile svojo vlogo obrtnega in trgovskega središča za širše območje. Na finančnem področju je imela tako vlogo podružnica Domžale zagrebške Komercijalne banke, ustanovljene leta 1926,⁵⁷ ves čas do leta 1941 pa je uspešno delovala tudi zadružna Hranilnica in posojilnica.⁵⁸

Na širšem domžalskem območju je bilo konec tridesetih let okoli 25 podjetij kar osmih indus-

trijskih panog, poleg slamninarske še papirniške, kemične, tekstilne, usnjarsko-galanterijske, lesne in živilske industrije ter industrije gradbenega materiala.⁵⁹ Večina podjetij je z izgradnjo novih tovarniških objektov in modernizacijo strojne opreme povečevalo obseg in pestrost proizvodnje ter število zaposlenih, ki se je konec tridesetih let povzpelo na okoli 1700 delavcev in delavk.⁶⁰ Med podjetji, ki so se uveljavila kot vodilna oziroma posebej pomembna na jugoslovanskem tržišču, naj navedemo tovarno platnenih izdelkov Induplati v Jaršah s 680 zaposlenimi,⁶¹ Bonačevo papirnico⁶² in Marxovo tovarno lakov na Količevem⁶³ ter tovarno sanitetnega materiala, ki jo je Franc Kocjančič preselil v nov obrat na Viru.⁶⁴ Do konca tridesetih let so se razvila vsa največja podjetja, ki so bila temelj za nov industrijski vzpon po drugi svetovni vojni.

Nagla rast industrije, trgovine in obrti je imela tudi velike socialne, demografske in urbanistične posledice. Zaposlitev v novih tovarnah je bila za razliko od sezonskega dela v slamninarskih tovarnah celoletna, kar je povzročilo nastanek pravega delavstva. Že v začetku tridesetih let je bilo v trgu Domžale zaposlenega v industriji in obrti 55,4% prebivalstva, nad polovica pa tudi v vseh krajih, kjer so nastale nove tovarne.⁶⁵ Vanje se je s podeželja priselili tovarniški delavci, ki niso imeli zemlje. Na Količevem in Viru ter v Jaršah se je število prebivalcev podvojilo,⁶⁶ vzporedno pa se je povečalo tudi število zgradb. V fari Domžale je bilo ob štetju leta 1931 2.615 prebivalcev, po narodnosti le še 86 nemških, do konca tridesetih let pa je število prebivalcev naraslo na okoli 3.000, število zgradb pa na 520. Prilaganje statusu trga kaže tudi njegova razdelitev na 16 ulic, trški odbor pa je poskrbel tudi za razširitev cest in začetek urejanja kanalizacije ter končanje elektrifikacije.⁶⁷

Vzporedno z gospodarsko rastjo so Domžale okrepile tudi svojo vlogo središča širšega območja. V šolstvu je bila pomembna ustanovitev meščanske šole leta 1938, ki so jo obiskovali učenci iz 11 sosednjih občin.⁶⁸ V tridesetih letih sta bili za Domžale pomembni pridobitvi Otroški dom oziroma vrtec in Dobrodelni dom za starejše krajane, izboljšala pa se je tudi zdravstvena oskrba in začela je

53 ARS, AS 448, fasc. 309, vprašalne pole; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 277 in 284; Stiplovšek, *Propad slamninarske industrije*, str. 428–429.

54 ZAL, LJU 88, register družbenih in privatnih tvrdk; AS 448, fasc. 309 in 311, vprašalne pole; Stiplovšek, *Propad slamninarske industrije*, str. 434.

55 ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk; ARS, AS 448, fasc. 309 in 311, vprašalne pole; arhiv podjetja Helios; Stiplovšek, *Propad slamninarske industrije*, str. 431–432 in *Ob petdesetletnici začetka kemične industrije na domžalskem območju*, *Kemilak*, št. 5, november 1974.

56 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 275–286 a.

57 ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk.

58 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 226–229.

59 Stiplovšek, *Propad slamninarske industrije*, str. 429–435.

60 ARS, AS 448, fasc. 309 in 311, vprašalne pole.

61 Stražar, *Ob bregovih Bistrice*, str. 778–783; *30-let Induplati Jarše*; Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 126–127.

62 Stražar, *Župnija Dob*, str. 505–512; Šorn, *Tovarna papirja na Količevem*, str. 23–34; *Tri obletnice Papirnice Količevo*.

63 Stražar, *Župnija Dob*, str. 529–531; *Kemilak*, št. 5, november 1974.

64 Stražar, *Župnija Dob*, str. 518–520; Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 127.

65 Klobčar, *Občina Domžale*, str. 101–102.

66 *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 73–76.

67 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 5–23.

68 Prav tam, str. 158.

delovati tudi lekarna.⁶⁹ Do konca tridesetih let pa se je tudi izredno razmahnila društvena dejavnost. Starim društvom so se pridružila številna nova in leta 1939 je v Domžalah delovalo 24 kulturnih, športnih, gasilskih in narodnoobrambnih društev ter obrtnih, kmečkih in delavskih stanovskih organizacij.⁷⁰ Njihovo živahno delovanje, ki je pomembno dopolnjevalo podobo trga Domžale, pa je nemški okupator leta 1941 prepovedal. Na gospodarskem področju je prišlo v času štiriletne okupacije do preusmeritve proizvodnje za nemške vojaške potrebe, partizanske enote in politične organizacije pa so uspele s svojimi akcijami pridobiti nekatere izdelke tudi za narodnoosvobodilno gibanje.

Oblikovanje mestne občine Domžale leta 1952

V prvih letih po drugi svetovni vojni so z nacionalizacijo industrijskih obratov, z združevanjem manjših obrtnih delavnic v podjetja, z omejitvijo zasebne obrti in podržavljenjem trgovine nastale nove razmere za razvoj teh gospodarskih panog, ki so na domžalskem območju že pred njo prevladovale nad kmetijstvom. Že v predvojnem obdobju pa so se Domžale uveljavile kot središče širšega območja, oblikovanje domžalske mestne občine s priključitvijo okoliških manjših občin je tako pomenilo potrditve te njihove vloge. V njeno sestavo so prišla dobsko in ihansko območje ter tudi Količevo, Vir in Jarše, kjer je bila poleg Domžal osredotočena indus-

trija.⁷¹ Mestna občina je imela 9366 prebivalcev, od teh 47% delavskega, po 20% obrtnega in kmečkega prebivalstva, ostalih poklicev pa je bilo 13%. V mestni občini je bilo 21 industrijskih obratov kemične (5), usnjarske (2), prehrabene (6) in lesne (3) ter po eno papirne in strojne panoge. Po nacionalizaciji so se stara podjetja preimenovala. Med tovarnami, "ki so pomembne za gospodarstvo v republiškem oziroma zveznem merilu", so bile že pred vojno na jugoslovanskem in slovenskem tržišču uveljavljene Kemična tovarna, ki je nastala z združitvijo podjetij Medić-Zankl in Škrob-dekstrin, Tovarna kovičkov in usnjenih izdelkov TOKO, v kateri sta bili združeni Zornova in Okršlarjeva tovarna, ter Tovarna klobukov in slamnikov Universale, v Domžalah pa sta nastali še dve novi tovarni, Mlinostroj za izdelavo mlinskih strojev in Tovarna žganih pijač v nekdanji Kurzthalerjevi slamnikarski tovarni, Tovarna platnenih izdelkov Induplati v Jaršah, Tovarna papirja, kartona in lepenke ter Tovarna lakov in barv na Količevem ter Tovarna sanitetnega materiala TOSAMA na Viru, kjer sta se iz nekdanjih Majdičevih obratov razvila industrijski mlin in Tovarna olja. Druga industrijska podjetja so zadovoljevala lokalne potrebe. Kot izvoznik se je najbolj uveljavilo podjetje TOKO s 700 zaposlenimi, ki je prodajalo svoje izdelke v 15 držav. Glede na to je Domžalski vestnik za Domžale, "v Sloveniji najmlajše mesto, ki je bilo proglašeno po drugi svetovni vojni", poudaril, da jih smemo "šteti med mesta z

Domžale v petdesetih letih po razglasitvi za mesto.

⁶⁹ Prav tam, str. 68–102 in 269–270.

⁷⁰ Prav tam, str. 181–225.

⁷¹ *Uradni list LRS*, št. 11, 19. 4. 1952; Gedrih, Razvoj občine Domžale, str. 270–271.

V Domžalah je bil maja 1977 prvi simpozij slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini, ki sta ga organizirali sekcija za krajevo zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo in Kulturna skupnost Domžale. Pri njegovi organizaciji in v delovnem predsedstvu je sodelovala dr. Olga Janša Zorn kot glavna urednica Kronike. Na njem je imela tudi referat o dosežkih slovenskega zgodovinopisja na področju krajevne zgodovine.

izrazitim industrijskim značajem". Tudi obrtništvo je bilo s 154 večjimi državnimi in manjšimi zasebnimi proizvodnimi in služnostnimi obrati, v katerih je bilo okoli 470 zaposlenih, "močno razvito".⁷² Zasebna trgovina pa je bila po vojni v celoti poddržavljena in osredotočila se je v dveh večjih trgovskih podjetjih, medtem ko je posredovanje med kmeti in trgov prevzela kmetijska zadruga.⁷³ Zaradi razvitosti industrije sta v Domžalah nastale še podružnica Narodne banke⁷⁴ in ekspozitura socialnega zavarovanja, razširjeni sta bili železniška postaja in pošta ter uvedeno avtoprevoznništvo, kar vse je bilo namenjeno tudi širšemu območju.

Domžale pa so bile v začetku petdesetih let tudi v socialnem, šolskem, kulturnem in športnem pogledu s svojimi ustanovami, objekti in društvi "za vso okolico pomembno središče". Na novo so bile urejene zdravstvene ambulante in socialne ustanove.⁷⁵ Na področju šolstva je bilo pomembno leta 1945 preoblikovanje meščanske šole v nižjo gimnazijo, ki jo je leta 1952 obiskovalo nad 400 dijakov iz vseh okoliških občin,⁷⁶ delovanje je nadaljevala

obrotna oziroma vajeniška šola, leta 1948 je bil ustanovljen Usnjarski tehnikum za izobraževalne potrebe jugoslovanske usnjarske industrije,⁷⁷ leta 1950 pa je začela delovati tudi Glasbena šola Domžale.⁷⁸ Ljubiteljska kulturna in športna dejavnost se je po vojni razvila na povsem novih organizacijskih temeljih predvsem v okviru DPD Svoboda in TVD Partizan, poleg šestih gasilskih društev pa je v mestni občini Domžale delovalo še deset društev za različne dejavnosti. Za širšo okolico so bili pomembni Kino, Prešernova knjižnica in različni športni objekti.⁷⁹ Ti podatki o gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dosežkih⁸⁰ potrjujejo, da so bile z upravno zakonodajo leta 1952 Domžale "upravičeno" uvrščene med mesta⁸¹ in da je bil z oblikovanjem mestne občine sklenjen proces krepitev njihove središčne vloge za širše okoliško območje. Njeno ustanovitev 19. aprila praznuje sedanja Občina Domžale, ki je le z radomeljskim območjem razširjena nekdanja mestna občina, od leta 1996 kot svoj občinski praznik.⁸²

⁷² *Domžalski vestnik*, št. 1, 29. 7. 1954; Kušar, Razvoj nekaterih delovnih organizacij, str. 323–359.

⁷³ Prav tam, str. 365–366; Klobčar, *Občina Domžale*, str. 83.

⁷⁴ Brojan, *Domžalska bančna leta*, str. 81–85.

⁷⁵ *Domžalski vestnik*, št. 1, 29. 7. 1954.

⁷⁶ *Desetletno poročilo domžalske gimnazije*, str. 16–17, 44.

⁷⁷ Stergar, *Od Usnjarskega tehnikuma do gimnazije*, str. 475–476.

⁷⁸ *10 let Glasbene šole v Domžalah*.

⁷⁹ *Domžalski vestnik*, št. 1, 29. 8. 1954.

⁸⁰ O njih so podrobnejši podatki tudi v delu Stražarja, *Domžale*.

⁸¹ Melik, *Posavska Slovenija*, str. 142.

⁸² *Uradni vestnik Občine Domžale*, št. 1, 22. 1. 1996.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- Arhiv tovarne Helios Domžale.
 ARS – Arhiv Republike Slovenije.
 AS 68 – Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek 19. stol.–1941.
 AS 448 – Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani 1850–1948.
 Osebna zbirka Toneta Ravnikarja.
 ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
 LJU 88, Okrožno gospodarsko sodišče Ljubljana.

ČASOPISI IN URADNI LISTI

- Domžalec*, 1925, 1934.
Domžalski vestnik, 1954.
Glas naroda, 1963.
Ilustrirani Slovenec, 1925.
Jutro, 1925.
Kamničan kot priloga *Našemu listu*, 1905, 1907.
Kemilak, 1974.
Slovenec, 1905, 1907, 1925.
Slovenski narod, 1925.
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1925.
Uradni list Ljudske republike Slovenije, 1952.
Uradni vestnik Občine Domžale, 1996.

LITERATURA

- 10 let Glasbene šole v Domžalah 1950–1960*. Domžale : Glasbena šola Domžale-Mengeš, 1960.
100 let godbe na pihala Domžale (ur. Tone Ravnikar). Domžale : Pripravljalni odbor za 100-letnico domžalske godbe, 1984.
100 let župnije Domžale (ur. Blaž Otrin). Domžale : Župnija, 2008.
30 let Induplati Jarše. Ljubljana : Tovarna platnenih izdelkov Jarše, 1953.
 Arnez, John: *Slovenci v New Yorku*. New York : Studia Slovenica, 1966.
 Bernik, Franc: *Z nekdanje Goričice*. Kamnik : samozaložba, 1925.
 Bernik, Franc: *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga. Groblje : samozaložba, 1939.
 Bernik, Franc: *Zgodovina fare Domžale*. Kamnik : samozaložba, 1923.
 Bogataj, Janez: *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1989.
 Brojan, Matjaž: *Domžalska bančna leta*. Domžale : Ljubljanska banka – Banka Domžale, 1994.
 Brojan, Matjaž: *Domžalska stoletna športna sled: 100 let Sokolskega društva in TVD Partizan v Domžalah*. Domžale : TVD Partizan Domžale, 2005.

- Cerar, Franc: *Ljudje ob Radomeljski mlinščici*. Radomlje : Kulturno društvo Mlin, 2005.
 Gedrih, Janko: *Razvoj občine Domžale kot družbenopolitične in samoupravne skupnosti*. *Zbornik občine Domžale*. Ljubljana : Kulturna skupnost Domžale, 1979, str. 267–284.
Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije. Ljubljana : Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, 1929.
 Jovan, Janko: *Domači obrti na Kranjskem*. *Dom in svet* XVI, 1903, str. 541–544.
 Klobčar, Marjanca: *Občina Domžale: etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja 20. stoletja*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989.
 Kobe-Arzenšek, Katarina: *Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih*. *Zbornik občine Domžale*. Ljubljana : Kulturna skupnost Domžale, 1979, str. 103–130.
 Kosi, Miha: *Trg*. *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1999, str. 326–328.
 Kresal, France: *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana : Založba Borec, 1976.
 Kušar, Karel: *Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine*. *Zbornik občine Domžale*, str. 323–369.
 Marolt, Janez: *Domžale s širšo okolico v antični dobi*. *Stiplovškov zbornik* (ur. Dušan Nečak). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 359–372.
 Melik, Anton: *Slovenija: geografski opis*. II. Opis slovenskih pokrajin: tretji zvezek *Posavska Slovenija*. Ljubljana : Slovenska Matica, 1959.
 Otrin, Blaž: *Franc Bernik in razvoj Domžal*. *Stiplovškov zbornik* (ur. Dušan Nečak). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 445–458.
 Stergar, Tanja: *Od Usnjarskega tehnikuma do gimnazije: iz zgodovine domžalskega srednjega šolstva*. *Stiplovškov zbornik*, str. 475–488.
 Stiplovšek, Miroslav: *Krščankosocialne strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922*. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem: od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868–1945)*. Maribor : Založba Obzorja, 1989, str. 138–147.
 Stiplovšek, Miroslav: *Ob petdesetletnici kemične industrije na domžalskem območju*. *Kemilak*, št. 5, november 1974.
 Stiplovšek, Miroslav: *Propad slamnikarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918–1941*. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, št. 3, str. 425–437.
 Stiplovšek, Miroslav: *Razglasitev Domžal za trg leta 1925*. Domžale : Kulturni dom Franca Bernika, 2005.

- Stražar, Stane: *Domžale: mesto pod Goričico*. Domžale : Kulturno društvo Miran Jarc Škocjan, 1999.
- Stražar, Stane: *Mengeš in Trzin skozi stoletja*. Mengeš–Trzin : Krajevna skupnost Mengeš, 1993.
- Stražar, Stane: *Ob bregovih Bistrice: od Rodice do Duplice in Radomlje z okolico*. Radomlje : Krajevna skupnost Radomlje, 1988.
- Stražar, Stane: *Župnija Dob skozi stoletja*. Dob : Krajevna skupnost Dob, 1996.
- Šorn, Jože: Tovarna papirja na Količevem med leti 1920 in 1960. *Kronika* 15, 1967, št. 1, str. 23–34.
- Valenčič, Vlado: O slamnikarski domači obrti. *Kamniški zbornik*, V, 1959, str. 165–193.
- Valenčič, Vlado: Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja. *Kamniški zbornik*, IV, 1958, str. 41–86.
- Žontar, Majda: Kulturna in telovadna društva na domžalskem območju do prve svetovne vojne. *Stiplovškov zbornik*, str. 391–403.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Ernennung von Domžale zum Markt (1925) und zur Stadt (1952) als Anerkennung seines Fortschritts seit der Mitte des 19. Jahrhunderts

Der Beitrag setzt sich mit dem raschen Aufstieg von Domžale ab der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zu seiner Ernennung zur Stadt im Jahr 1952 auseinander, die vor allem einem Aufschwung von Industrie, Gewerbe und Handel zu verdanken war. In den Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg wurde Domžale zu einem europaweit und sogar bis nach Amerika bekannten Zentrum der Strohhutindustrie in der Habsburgermonarchie. In der Zwischenkriegszeit entstanden im Raum Domžale – parallel zum Verfall der Strohhutindustrie – vor allem wegen der günstigen Verkehrslage und Wasserenergieversorgung sowie einer großen Zahl qualifizierter Arbeitskräfte zahlreiche Unternehmen anderer Industriezweige, es wuchs aber auch die Zahl der Gewerbe- und Handelsbetriebe. Der wirtschaftliche Fortschritt verursachte große soziale Veränderungen, begünstigte aber auch die Entwicklung von Bildungs- und Kultureinrichtungen. Domžale wurde zum Zentrum des weiteren Gebiets, seine Ernennung zum Markt (1925) und zur Stadtgemeinde (1952) bedeutete eine Anerkennung für die bedeutende Rolle des Ortes. Hervorgehoben werden muss die Rolle von Industrie und Handel in diesem Ort schon in der österreichischen Ära, in der Zwischenkriegszeit und danach. Bis zum Beginn der zwanziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts wurde Domžale wegen seiner Strohhutindustrie weltweit bekannt. Vor allem arbeiteten aus Domžale stammende Strohhutarbeiterinnen in Strohhutfabriken in New York (N. Y.), Chicago (Ill.) und Cleveland (Ohio).